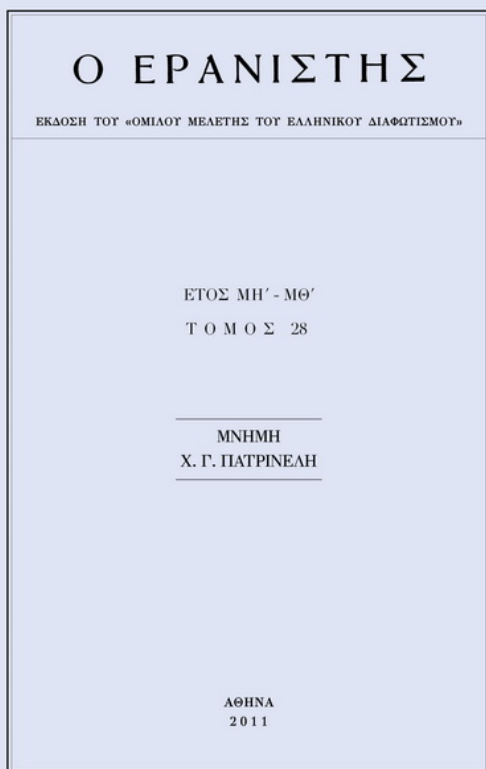

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο

Μάριος Θ. Τάνταλος

doi: [10.12681/er.131](https://doi.org/10.12681/er.131)

To cite this article:

Τάνταλος Μ. Θ. (2011). Τα «Βασιλικά Ινστιτούτα» (1706). Ένα αθησαύριστο έργο του Νικολάου Κομνηνού Παπαδοπούλου και η διάδοσή του στον ελληνικό χώρο. *The Gleaner*, 28, 141–159. <https://doi.org/10.12681/er.131>

ΤΑ «ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΑ» (1706)

Ἕνα ἀθησαύριστο ἔργο τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ
Παπαδοπούλου καὶ ἡ διάδοσή του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο

ΤΟ 1978 Ο DIETER SIMON, καθηγητὴς τότε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φραγκφούρτης, ἐμπνευστὴς καὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἐπανεκδόση τῶν πηγῶν τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου,¹ ἐπιχειρεῖ ἕναν πρῶτο ἀπολογισμό. Ἀνάμεσα στὰ χειρόγραφα, τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἐπιλέγει νὰ παρουσιάσει ὡς ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ξεχωρίζει καὶ αὐτὸ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἀγίου Ἰωάννου Θεολόγου τῆς Πάτμου μὲ τὸν ταξινομικὸ ἀριθμὸ ΤΞΑ' (361).² Τὸ χειρόγραφο εἶχε περιγράψει συνοπτικὰ τὸ 1890 ὁ Ἰωάννης Σακκελίων, δηλώνοντας πὼς χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ πὼς τὸ ἔργο ποὺ περιέχει εἶναι ἡ «Βασιλικὴ Διδασκαλία, ἥτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτούτα, ἐν Βιβλίῳ Δ'».³

Στὸ προοίμιο τοῦ ἔργου, στὸ ὁποῖο ὁ Simon κάνει λεπτομερὴ ἀναφορά, ὁ ἄδελφος συντάκτης του μᾶς πληροφορεῖ, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι οἱ διατάξεις τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου, ὕστερα ἀπὸ τὴ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας στὴν Κωνσταντινούπολη, συγκεντρώθηκαν σὲ ἕναν Κώδικα, τὸν ὁποῖο κατήργησε ὁ Μ. Θεοδόσιος καὶ τὸν ἀντικατέστησε μὲ ἕναν ἄλλο,

1. Γιὰ τὸ πρόγραμμα βλ. προχέρως Σπύρος Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα 2011, σ. 75-76.

2. Dieter Simon, «Handschriftenstudien zur byzantinischen Rechtsgeschichte», *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), 332-348 (ἐδῶ 346-347).

3. Ἰωάννης Σακκελίων, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἥτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἀποστόλου καὶ Ἐδωγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησανορισμένων χειρογράφων* τευχῶν, Ἀθήνα 1890, σ. 162: «Ἰνστιτούτα. Τεῦχος ἐν φύλλῳ, κατὰ μεσοῦσαν τὴν ΙΗ' ἐκατονταετηρίδα γεγραμμένον, ἐκ φύλλων δὲ συγκείμενον 105. Περιέχει τήν: Βασιλικὴν Διδασκαλίαν, ἥτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτούτα, ἐν Βιβλίῳ Δ'». Πβ. καὶ Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Κείμενα Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου εἰς χειρογράφους ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθήνα 1963, σ. 43: «χφ. 361*. Τοῦ 18 αἰ. Βασιλικὴ Διδασκαλία, ἥτοι τὰ λεγόμενα Ἰνστιτούτα, φ. 105». Ὁ Γκίνης, σημειώνοντας τὸν ἀστερίσκο, προέτρεπε νὰ φωτογραφηθῇ τὸ χειρόγραφο.

βασισμένο στὸν Ἑρμογενειανό.⁴ Στὴ συνέχεια μαθαίνουμε ὅτι μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὁ Θεοδοσιανὸς Κώδικας ἦταν τὸ μοναδικὸ ἐν χρήσει νομικὸ βιβλίον καὶ ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς συνέθεσε μία νέα συλλογὴ, τὰ *Digesta*,⁵ ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τρία μέρη, τὸ παλαιὸν (*vetus*), τὸ ἰνφορτιᾶτον καὶ τὸ νέο (*novum*).⁶ Μία παρόμοια συλλογὴ, τὰ Βασιλικά, σὲ ἐξήντα βιβλία, δημιουργήθηκε τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ Μακεδό-

4. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς ῥωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντίνου, πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων συλλογὴν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τουτέστι βιβλίον ὠνόμασαν, ὁ δὲ μέγας Θεοδόσιος τὰ ἅτοπα τῶν τοιούτων συλλογῶν φωράσας, καθεῖλε μὲν αὐτάς, ἐξέδωκε δὲ νέον κώδικα συνθεὶς μάλιστα τοῦτον ἐκ τοῦ κώδικος τοῦ ἑρμογενικοῦ, ὃν δηλονότι Ἑρμογένους τις τῶν ἐπιφανῶν τότε νομικῶν, συνέθετο». Πβ. καὶ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346. Τὸν κώδικα μελέτησα ἀπὸ μικροταινία, ἣ ὁποία φυλάσσεται στὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν. Ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ εὐχαριστήσω ἀπὸ καρδιάς τὸν κ. Ζήση Μελισσάκη γιὰ τὴν προθυμία καὶ τὴν καλοσύνη ποὺ εἶχε νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου τὴ μικροταινία τοῦ Πατριακοῦ κώδικα. Τὴν ἀλλοίωση καὶ σύγχιση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, ὅπως ἀναπαράγονται σὲ συλλεκτικὰ καὶ συμπιληματικὰ ἔργα τοῦ βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἔχει περιγράψει μὲ γλαφυρὸ τρόπο ὁ Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ ἱστορία τῆς Ρώμης καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου στὰ βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια», στό: *Τιμαὶ Ι. Τριανταφυλλοπούλου*, Ἀθήνα–Κομοτηνὴ 2000, σ. 399-436. Γιὰ τὴν ἰουστινιάνεια κωδικοποίησιν καὶ τὴν εἰκόνα τῆς στὰ βυζαντινὰ νομικὰ ἐγχειρίδια βλ. συνοπτικὰ ἀλλὰ κατατοπιστικὰ Σπύρος Ν. Τρωιάνος, «Ἡ κωδικοποίησιν τοῦ Ἰουστινιανοῦ», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 36 (2002), 357-376. Πβ. Ὁ ἴδιος, *Οἱ πηγές...* (σημ. 1), σ. 93-133.

5. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ἐντεῦθεν οὐχ ἑτέροις νόμοις ἐπολιτεύοντο οἱ ῥωμαῖοι, ἢ τοῖς τοῦ Θεοδοσιανοῦ λεγομένου κώδικος, ἕως εἰς τὴν βασιλείαν Ἰουστινιανου τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις γνοὺς τὸ δυσχερές, καὶ ἀτελές τούτου τοῦ κώδικος, καὶ βουλούμενος τέλειόν τι καὶ ἄξιον τῆς βασιλείας νόμων διάταγμα τοῖς ὑποτεταγμένοις προσενεγκεῖν τοῖς τότε περὶ τοὺς νόμους ἐσπουδακόσι, καὶ ἐπὶ νομικῇ ἀκμάζουσιν δόξῃ προσέταξε νέαν συλλογὴν ποιήσασθαι ἐκ τῶν παλαιῶν ἀρχομένοις, ἀπεδείχθη τοῦτο τοῖς τρισὶ τῶν διγέστων βιβλίοις, αἱ καὶ πάνδεκτα λέγονται, ὡς ἀν εἰπεῖν ὅτι ἐκ παντοίων νόμων συντέθεινται». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346.

6. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Καὶ διγέστα μὲν λέγονται οἷον εἰπεῖν διατεταγμένα μετ' ἀκριβοῦς τάξεως νόμων ὧν τὸ μὲν πρῶτον τεῦχος λέγεται διγέστον βέτους, ἦτοι παλαιόν, ὅτι πρῶτον ἐκτετύπεται καὶ ἐξεδόθη συνέχει δὲ βιβλίου καὶ τίτλους δύο τῆς κδ^{ης} βιβλίου. Τὸ δεύτερον τεῦχος τῶν διγέστων λέγεται ἰνφορτιᾶτον ἡγοῦν ἐπιχυρωμένον ὡς ἐπιχυροῦν τὰ ἐν τῷ παλαιῷ διγέστω, καὶ ἀρξάμενον ἐκ τοῦ γ^{ου} τίτλου τῆς κδ^{ης} βιβλίου, λήγει ἐν τῇ λη' βιβλῳ. Τὸ γ^{ον} τεῦχος δέ, τὸ καὶ νέον καλούμενον διγέστον, ὡς μέρος ὕστατον τῶν πανδέκτων ἐκ τῆς λθ^{ης} βιβλίου τὰς ἐπιλοιπούς ἕως εἰς τὴν ν' περιέχει». Πβ. Στὸ ἴδιο.

να καὶ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, ἡ ὁποία ἔχει περιπέσει πιά σὲ ἀχρησία.⁷ Προκειμένου νὰ μὴν ἀρχίσει ἡ διδασκαλία τῶν νόμων μὲ τις πιὸ δύσκολες διατάξεις, ὁ Ἰουστινιανὸς προσέθεσε τὰ «Ἰνστιτούτα», τὰ ὁποία γράφτηκαν στὴ λατινικὴ γλῶσσα ἀπὸ τὸν Θεόφιλο.⁸ Αὐτὸς ὁ Θεόφιλος δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ ἓναν δεῦτερο Θεόφιλο, ὁ ὁποῖος ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογέννητου ἢ τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ συντάξε μία παράφραση τῶν «Ἰνστιτούτων» στὰ ἑλληνικά.⁹ Στὸ τέλος

7. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ταύταις δὲ ταῖς βίβλοις ὕστερον προσθέντες δέκα, καὶ πολλὰ τῶν ἐν ταῖς λοιπαῖς καὶ παλαιαῖς μεταβαλόντες οἱ ἀοίδημοι βασιλεῖς, Βασίλειος ὁ μακεδὼν, καὶ Λέων ὁ σοφός, τὴν ἐξηκοντάβιβλον τῶν βασιλικῶν ἐξέθεντο, ἣν οἱ νῦν νομικοὶ περὶ οὐδενὸς ποιοῦνται· ὑπερισχύει γὰρ παρ' αὐτοῖς τὰ τοῦ Ἰουστινιανοῦ». Πβ. Στὸ ἴδιο.

8. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «... ἀναγκαῖον ἡγήσατο, ἵνα μὴ ταῖς νομικαῖς διδασκαλίαις ἡ ἀρχὴ ἐκ τῶν ἀδῆλων γένηται τοῖς ἀπόπειραν οὐδεμίαν ταύτην λαβοῦσι· διὸ καὶ τὰ Ἰνστιτούτα τοῖς διγέστοις προσέθηκε, συγγράψας αὐτὰ λατινιστὶ διὰ Θεοφίλου τοῦ πολίτου καὶ ἄκρου κατὰ τὸν χρόνον ἐκείνον νομοδιδασκάλου». Πβ. Στὸ ἴδιο. Γιὰ τὸν ἀντικηγόσορα Θεόφιλο («ὁ πρῶτος Θεόφιλος»), συντάκτη μαζὶ μὲ τὸν Δωρόθεο τῶν Ἰουστινιάνειων («Εἰσηγήσεων», βλ. Jan H. A. Lokin, «Die Karriere des Theophilus Antecessor. Rang und Titel im Zeitalter Justinians», *Subcesiva Groningana* 1 (1984), 43-68 [= *Analecta Groningana ad ius graecoromanum pertinentia*, ἐπιμ. Thomas E. van Bochove, Groningen 2010, σ. 99-113].

9. Patm. gr. 361 φ. 4^r: «Ἔστι δὲ ὁ Θεόφιλος οὗτος οὐχ ὁ συγγράψας τὰ ἑλληνικά Ἰνστιτούτα καὶ παρεξηγήσας αὐτὰ, ἤκμασε γὰρ οὗτος ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, υἱοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ· ἀλλὰ παλαιός τις ἕτερος καὶ τοῦ νεωτέρου σφώτερος». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346. Ἡ ἐσφαλμένη ἀποψὴ ὅτι τὰ «Ἰνστιτούτα» τοῦ Θεοφίλου, ἡ ἑλληνικὴ δηλαδὴ παράφραση τῶν Ἰουστινιάνειων («Εἰσηγήσεων», ἡ ὁποία διασώθηκε σὲ μᾶς ἀπὸ τις σημειώσεις κάποιου μαθητῆ τοῦ Θεοφίλου μὲ βάση τὴν παραδόσεις τοῦ διδασκάλου του μετὰ τὸ 533 καὶ 534, γράφτηκαν ἀπὸ κάποιον ἄλλο «δεῦτερο Θεόφιλο», ὁ ὁποῖος ἔζησε τὸν 10ο αἰώνα, ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένη τὸν 16ο καὶ τὸν 17ο αἰώνα ἀλλὰ ἐγκαταλείφθηκε σχετικὰ νωρίς. Ἀφετηρία τῆς παρανόησης στάθηκε μία ἀναφορὰ τοῦ Κεδρηνοῦ σὲ κάποιον Θεοφιλίτζη καὶ ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοφίλου σὲ σχόλια τῶν «Βασιλικῶν». Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἀναλυτικὰ Contardo Ferrini, «Delle origini della Parafrasi greca delle Istituzioni», *Archivio giuridico* 37 (1886), 353 ἐπ. [= *Opere di Contardo Ferrini* τ. 1 (Studi di diritto romano bizantino), ἐπιμ. Vincenzo Arangio Ruiz, Milano 1929, σ. 104 ἐπ.]. Ἰωάννης Μ. Σόντης, «Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως τῶν Ἰουστινιάνειων εἰσηγήσεων καὶ ἡ παράφρασις τοῦ Θεοφίλου. Συμβολὴ ἅμα εἰς τὴν θεωρίαν τῆς καλουμένης κωδικελλικῆς ρήτρας», *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοποῦλου ἐπὶ τῇ ἑξακοσιετηρίδι τῆς Ἐξαβίβλου αὐτοῦ (1345-1945)*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 397-400. Πβ. καὶ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 347 καὶ σημ. 60. Γιὰ τὸν συγγραφέα, τὴ δομὴ, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴν συνθήκες δημιουργίας τῆς παράφρασης τῶν

τῆς ἐνδιαφέρουσας αὐτῆς εἰσαγωγῆς,¹⁰ ὁ συγγραφέας περιγράφει τοὺς λόγους συγγραφῆς τοῦ ἔργου του:

«Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα, περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὥς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὥς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν καὶ ἐκάστους τοὺς τίτλους.»¹¹

Πρόκειται ἄραγε γιὰ κάποιο ἄγνωστο ἔργο, ἀδήλου συγγραφέα, ποὺ παραδίδεται ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο τὸ χειρόγραφο;

II

Τὸ πατμιακὸ χειρόγραφο δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς μάρτυρας τοῦ ἔργου. Ὑπάρχουν δύο, τουλάχιστον, ἀκόμα χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν τὸ ἴδιο κείμενο. Ἀναφέρομαι στὸ χειρόγραφο 449 τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντινούπολη (πανομοιότυπο 1) καὶ στὸ χειρόγραφο 59 τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως (σήμερα στὴν Ἀγκυρα, Türk Tarih Kurumu, πανομοιότυπο 2).

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου ἔχει περιγραφεῖ συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Παπαδόπουλο–Κεραμέα τὸ 1915¹² καὶ ἐκτενέστερα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μωραϊτάκη τὸ 1935.¹³ Τὸ χειρόγραφο

«Ἰνστιτούτων» τοῦ Θεοφίλου βλ. τὴν κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἀπὸ τοὺς Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris paraphrasis Institutionum*, Groningen 2010. Πβ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...* (σημ. 1), σ. 134-135.

10. Βλ. ἀναλυτικὰ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 346-347 μὲ ἀναφορὰς καὶ στὸ φεουδαλικὸ δίκαιο: «τὰ περὶ τῶν φεύδων νενομοθετημένα παρὰ διαφόρων βασιλέων, μάλιστα γερμανῶν».

11. Patm. gr. 361 φ. 5^ρ. Πβ. Στὸ ἴδιο, σ. 347.

12. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος–Κεραμέας, *Γεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 5, Ἀγία Πετρούπολη 1915 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 15: «Τεῦχος αὐτόγραφον ἴσως Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου ἐκ φύλλων χάρτου 129 (μ. 0,30, πλ. 0,21), γραφὲν περὶ τὸ ἀ' τέταρτον τῆς ιη' ἑκατ. Τὸ κείμενον μονόστηλον. Ἑρμηνεῖα εἰς τὰ Βασιλικά Ἰνστιτούτα μετὰ προθεωρίας, ἧς ἡ ἐπιγραφή: "Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία". Ἀρχ. "Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ῥωμαίων βασιλείας"».

13. Κωνσταντῖνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων τοῦ ἐν

τοῦ ΕΦΣΚ ἔχει γνωρίσει ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τὸ 1931 ἀπὸ τὸν Δημήτριο Σάρρο¹⁴ καὶ τὸ 1964 ἀπὸ τὸν Paul Moraux.¹⁵

Ποιὸς εἶναι ὅμως ὁ συγγραφέας αὐτοῦ τοῦ ἔργου;

Ὁ Μωραϊτάκης ὑπέθεσε, μὲ κάποιες ἐπιφυλάξεις εἶναι ἡ ἀλήθεια, πὼς συγγραφέας τοῦ ἔργου ποὺ περιέχεται στὸ χφ ΜΠΤ 449 εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Καμπανίας Θεόφιλος.¹⁶

Φαναρίω Κωνσταντινουπόλεως Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου», *Ὁρθοδοξία* 10 (1935), 329: «“Ἰνστιτούτων Βασιλικῶν Βίβλοι”. Τεύχος χάρτινον τῆς ΙΗ' ἐκατονταετηρίδος, ἐκ φύλλων ἡριθμημένων 129, ὧν ἱκανὰ ἐν ἀρχῇ ἀγραφα. Τούτων τὰ μὲν πρῶτα 28 ἔχουσι μ. 0,296 καὶ πλ. 0,20, τὰ δὲ λοιπὰ μ. 0,30 καὶ πλ. 0,21. Ἐν ἀρχῇ προτάσσεται “τῆς Βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων σύντομος προθεωρία”. Ἀρχ: Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων Βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν... (φ. 1). Διαιρεῖται δὲ τὸ ὅλον ἔργον εἰς τρία Βιβλία. Τὸ Α' ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς β' σελ. τοῦ 2 φύλλου περιλαμβάνει τίτλους κς', τὸ Β' ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α' σελ. τοῦ 29 φ. περιλαμβάνει κς' καὶ τὸ Γ' ἀρχόμενον ἀπὸ τῆς α' σελ. τοῦ 81 φ. περιλαμβάνει τίτλους στ'».

14. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἑλληνικοῦ φιλολογικοῦ συλλόγου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 8 (1931), 173: «Βασιλικὴ διδασκαλία ἦτοι Βασιλικὰ ἰνστιτούτα εἰς βίβλους δ'. Προηγεῖται (σ. α-γ) “Πίναξ τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων” κατὰ βίβλους καὶ τίτλους. (σ. 1) “Τῆς βασιλικῆς διδασκαλίας ἦτοι τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων, σύντομος προθεωρία”. Ἀρχή: “Μετὰ τὴν μετάθεσιν τῆς Ρωμαίων βασιλείας εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν πολλοὶ τῶν ἐλλογίμων συλλογῶν ποιησάμενοι νόμων, ταύτην κώδικα τοὔτεστι βίβλον ὠνόμασαν”. Τέλος τῆς προθεωρίας (σ. 3): “Ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι ὅσον σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν, καὶ ἐκάστους τοὺς τίτλους”. Εἶτα (σ. 4) “Τῶν βασιλικῶν ἰνστιτούτων βιβλίον α'. τίτλος α'. Περὶ δικαιοσύνης καὶ Δικαίου”».

15. Paul Moraux, *Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire. Catalogue des manuscrits grecs (Fonds du Syllogos)*, Ankara 1964, σ. 92-93, μὲ κάποιες προσθήκες παραθεμάτων: «Lemma: πᾶν δίκαιον καὶ νόμος πᾶς ἀνάγεται εἰς τὴν δικαιοσύνην, κτλ. Comm. inc. περὶ τὸ ἐρυθρόν ἦτοι τὴν ῥουβρῖκαν, δύο ζητοῦσιν οἱ νομοδιδάσκαλοι, πρῶτον διὰ τί ὁ τίτλος ἐπιγράφεται περὶ δικαιοσύνης καὶ δικαίου. Dernier chapitre commenté: IV, 6, περὶ ἀγωγῶν. Comm. expl.: καὶ ἡ τιμωρία ἐστίν, ὅτι ὁ τοῦτο πλημμελήσας τὸ τριπλὸν ἀποκαταστήσῃ τοῦ ὀφειλομένου καταδικάζεται».

16. Κωνσταντίνος Μωραϊτάκης, «Συμπληρωματικὸς Κατάλογος Κωδίκων», ὁ.π., σ. 329: «Τίς ὁ συγγραφεὺς τοῦ τεύχους τούτου κυρίως εἰπεῖν ἄγνωστος ἐκ τοῦ τέλους ὅμως τῆς εἰσαγωγῆς “ἡμεῖς οὖν ἐνταῦθα περὶ τῶν Ἰνστιτούτων διαλεξόμεθα, οὐκ αὐτῶν τὸ κείμενον μεταφραζόμενοι ὡς ὁ δεύτερος Θεόφιλος, οὐδ' ὡς ὁ πρῶτος τὸ κείμενον αὐτὸ τοῖς φιλομαθέσι προσφέροντες, ἀλλ' ἐξηγούμενοι σαφέστερον δυνάμεθα σύμψασαν τὴν πραγματείαν...” εἰκάζομεν ὅτι ὁ ὑπαινισσόμενος τρίτος Θεόφιλος εἶναι πιθανῶς Θεόφιλος ὁ Καμπανίας (1750)».

“*ὁ δὲ βασιλεὺς ἐβουλεύσατο. καὶ τῶν βασιλευν ἵεργόντων, οὐκ ἔσχετο προσέχειν.*”

[illegible]

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἀντέκρουσε, στηριζόμενος σὲ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ὁ Δημήτριος Γκίνης¹⁷ καὶ ὑποστήριξε πὼς τὸ χειρόγραφο περιέχει «περισπούδαστον νομικὴν ἐργασίαν» γραμμένη «προφανῶς κατὰ πολλοὺς αἰῶνας προηγουμένως» ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας, «ἀνήκοντος (scil. τοῦ ἔργου) εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς βυζ. νομικῆς ἐπιστήμης».¹⁸

Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς καὶ τὰ τρία χφ ποὺ παραδίδουν τὸ ἔργο εἶναι τοῦ 18ου αἰῶνα: «περὶ τὸ ἀ' τέταρτον τῆς ιη' ἑκατ.» τὸ ΜΠΤ 449, τὸ 1760 τὸ πατμιακὸ χφ, ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ ἕνα βιβλιογραφικὸ σημείωμα,¹⁹ ἐνῶ τὸ χειρόγραφο τοῦ ΕΦΣΚ καὶ οἱ δύο καταλογογράφοι τὸ χρονολογοῦν τὸν 18ο αἰῶνα. Θυμίζω ἀκόμα πὼς τὸ πρῶτο χειρόγραφο, τὸ ΜΠΤ 449, εἶναι γραμμένο, σύμφωνα μὲ τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα, ἴσως ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου,²⁰ ἐνῶ τὸ Πατμιακὸ

17. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν ποιηθὲν καὶ συνταχθὲν εἰς ἀπλὴν φράσιν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἐλλογιμωτάτου ἐπισκόπου Καμπανίας κυρίου κυρίου Θεοφίλου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων* (1788), Θεσσαλονίκη 1960, σ. λβ', μὲ κύριο ἐπιχείρημα, μετὰξὺ ἄλλων, ὅτι ὁ Θεόφιλος Καμπανίας πίστευε ὅτι ὁ ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Θεόφιλος, ὁ συντάκτης τῶν «Εἰσηγήσεων», ἦταν καὶ ὁ συγγραφέας τῶν «Ἰνστιτούτων».

18. Δημήτριος Σ. Γκίνης, *Νομικὸν...*, ὁ.π., σ. λβ'. Ὁ Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης, «Βεβαιωτήρια ἔγγραφα τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν», *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Κωνσταντῖνον Βαβοῦσκο*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1990, σ. 338 θὰ προσγράψει, καταρχήν, τὸ ἔργο στὴ γραφίδα τοῦ Θεοφίλου Καμπανίας μὲ ἀναφορὰ πάντως καὶ στὴν ἀποψη τοῦ Γκίνης, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει, ὅπως εἶδαμε, τὴν ἀπόδοση στὸν ἐξ Ἰωαννίνων ἐπίσκοπο. Στὴ μελέτῃ τοῦ Παπαστάθῃ παραπέμπει καὶ ἡ Πηνελόπη Στάθῃ, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά* 6 (2000), 195 σημ. 34.

19. Patm. gr. 361 φ. 103bis v: «Ἐγράφται τὸ παρὸν νομικὸν τῶν βασιλικῶν Ἰνστιτούτων διὰ χειρὸς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοῦς Διονυσίου ἱεροδιακόνου λαρισσαίου, κατὰ τὸ χιλιοστὸν ἐπτακοσιοστὸν ἐξηκοστὸν, Ἰανν(ουα)ρίου φθίνοντος:—». Πβ. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 347.

20. Τὸν Παπαδόπουλο–Κεραμέα ἀκολουθοῦν καὶ οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι 17ου–18ου αἰῶνα. Συνοπτικὴ Καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1994), 583 μὲ ἐρωτηματικὸ ὡς πρὸς τὸ ἂν πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο κώδικα τοῦ Παπαδοπούλου. Σύμφωνα πάντως μὲ τὴν Πηνελόπη Στάθῃ, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία...*», ὁ.π., σ. 195 σημ. 32, δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν αὐτοψία τοῦ χειρογράφου ὅτι πρόκειται γιὰ αὐτόγραφο ἔργο τοῦ Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου. Προκαλεῖ ὁπωσδήποτε ἀπορία γιὰ τὸ Γκίνης, ὁ ὁποῖος μέμφεται τὸν Μωραϊτάκη ὅτι δὲν εἶχε διαβάσει τὴν περιγραφή τοῦ Παπαδοπούλου–Κεραμέως, δὲν ἐξετάζει καὶ τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἔχουν γραφεῖ τὰ «Βασιλικά Ἰνστιτούτα» ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο. Γιὰ τίς ἐπιλεκτικές, ἐνίοτε εὐεξήγητες, παραλείψεις καὶ ἀποσιωπήσεις τοῦ πρωτοπόρου μελετητῇ τοῦ μεταβυζαντινοῦ δικαίου βλ. Κωνστα-

χφ από τὸν ἱεροδιάκονο Διονύσιο μὲ καταγωγή ἀπὸ τῆ Λάρισα σύμφωνα μὲ τὸ βιβλιογραφικὸ σημείωμα.²¹

Ἡ ἀποψη τοῦ θὰ ὑποστηρίξω ἐδῶ εἶναι πὼς τὸ ἔργο εἶναι τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου καὶ πὼς τὸ χφ ΜΠΤ 449, αὐτόγραφο τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἔστειλε στὸν μαθητὴ του Χρυσάνθο Νοταρὰ γιὰ νὰ τὸ χρησιμοποιήσει στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου του «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους».²²

III

Πραγματικά, ἡ ἀπόδοση τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὸν Νικόλαο Παπαδόπουλο ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἐξωτερικὲς μαρτυρίες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβῶς τὸ χρονικὸ διάστημα συγγραφῆς τους. Συγκεκριμένα, σὲ μία ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ἀγαπημένο του μαθητὴ Χρυσάνθο Νοταρά,²³ ποὺ χρονολογεῖται στὶς 17 Ἰανουαρίου 1706, ὁ Παπαδόπουλος θὰ γράψει χαρακτηριστικά:

«Ἄν δὲν εἶχα τὸ ἐμπόδιον, ὅπου μοῦ ἔβαλαν, νὰ ἀπολογηθῶ καὶ νὰ ἀνατρέψω τὴν ὁμολογίαν τοῦ Στάϊ, ἤγουν τὴν ἐσταλμένην τῷ Στάϊ, ὅπου τὴν εὗρίσκεται εἰς τὴν Μάλταν, καὶ ἀπ' ἐκεῖ ἔδωκεν εἰδήσιν τῶν πραγμάτων, μεγαλύνων τὸ εὐσταθὲς του εἰς τὴν πίστιν, ἥθελα τελειώσαι τὰ Ἰνστιτούτα.»²⁴

ντίνος Γ. Πιτσάκης, «Οἱ ἀναστολὲς ἐνὸς φιλελεύθερου ἐκδότη. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς πηγὲς καὶ ὁ Δ. Σ. Γκίνης», *Ὁ Ἑρμηνεύτης* 26 (2007), 295-298.

21. Dieter Simon, «Handschriftenstudien...», ὁ.π., σ. 347 καὶ σημ. 61, ὁ ὁποῖος σωστὰ ὑποθέτει ὅτι ὁ Διονύσιος δὲν εἶναι ὁ συντάκτης τοῦ ἔργου ἀλλὰ κάποιος ἀντιγραφὴς. Ὁ Διονύσιος δὲν συμπεριλαμβάνεται στὸν κατάλογο τῶν βιβλιογράφων ποὺ παραθέτουν οἱ Λίνος Πολίτης – Μαρία Πολίτη, «Βιβλιογράφοι...», ὁ.π., σ. 313-645.

22. Γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ κειμένου, τὰ χειρόγραφα ποὺ τὸ παραδίδουν καὶ τίς συνθῆκες συγγραφῆς τοῦ ἔργου βλ. Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία*...», ὁ.π., σ. 181-278, ἡ ὁποία δημοσιεύει τὸ κείμενο ὅπως παραδίδεται στὸ χφ ΜΠΤ 612, φ. 1-53'.

23. Γιὰ τὴν παραμονὴ καὶ τίς σπουδὲς τοῦ Χρυσάνθου στὴν Πάδοβα βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρυσάνθος Νοταρᾶς, πατριάρχης Ἱεροσολύμων. Πρόδρομος τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 1999, σ. 83-87. Γιὰ τὸν στενὸ δεσμό του μὲ τὸν Παπαδόπουλο Κομνηνὸ βλ. καὶ Βασιλικὴ Μπόμπου–Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες» τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ πρὸς τὸν Χρυσάνθο Νοταρὰ* [Ἐφῶ καὶ Ἐσπέρια. Παράρτημα 1], Ἀθήνα 2003, σ. 11-14.

24. Μανουὴλ Γεδεών, «Τυπάλδου Στάη συμμορία (1686-1712)», *Ἐκκλησιαστικὴ*

Ἡ ἀνάλυψη τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου γίνεται ἀναμφίβολα ὕστερα ἀπὸ παράκληση τοῦ Χρυσάνθου,²⁵ καὶ ἔχει ὀλοκληρωθεῖ στίς 21 Μαρτίου τοῦ ἴδιου ἔτους, σύμφωνα μὲ τὸ περιεχόμενο μίας ἄλλης ἐπιστολῆς ποὺ μᾶς μεταφέρει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος.²⁶ Στὴ νεκρολογία, τέλος, τοῦ Νικολάου Παπαδοπούλου ποὺ ἀναδημοσιεύει ὁ Émile Legrand,²⁷ ἀνάμεσα στὰ ἔργα του, «che ha scritto e non venute in luce», συγκαταλέγεται τὸ ὑπ. ἀρ. 13 ποὺ φέρει τὸν τίτλο: «Institutiones Graeco-Latinae in quatuor (sic) libros distributae».²⁸

Ὁ Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος²⁹ δὲν εἶναι ἄγνωστο πρόσωπο

Ἀλήθεια 33 (1913), 291. Πβ. καὶ Πηγλόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ Προθεωρία...», ὅ.π., σ. 195.

25. Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Νικόλαος Παπαδόπουλος Κομνηνὸς (1651-1740)», *Ἐκκλησιαστικὸς Φῶρος* 11 (1913), 231: «Περὶ τοῦ Στάη ἐπιηροφόρει ὅτι παλινώδησε πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἐκδοὺς ὁμολογίαν πίστεως, ἥς ἡ ἀναίρεσις ἀνετέθη εἰς τὸν Κομνηνόν, ὅστις παρεσκεύαζε πάλιν τὴν Ἠθικὴν καὶ ἀντέγραφε χάριν τοῦ Χρυσάνθου τὰ Ἰνστιτούτα, “ἡ Πανιερότης σου ἄς πιστεύσῃ πῶς ἔχω θαυμαστὴν ἡδονὴν ὅταν κάμνω τὰ προστάγματα τῆς καὶ ποτὲ δὲν μοῦ φαίνεται κόπος”».

26. Στὸ ἴδιο, σ. 231: «Διὰ τῆς ἀπὸ 21 μαρτίου 1706 ἐπιστολῆς ἀνήγγειλεν ὅτι ἀπέστειλε τὰ Ἰνστιτούτα καὶ ἀντίτυπα τῶν πρωτολεῶν τοῦ Δημητρίου». Πβ. σ. 230: «Αἱ ὑπόνοιαι τοῦ Κομνηνοῦ ὅτι κατεκρατοῦντο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ παρὰ τοῦ Τυπάλδου ἀπεδείχθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων βάσιμοι, ἀλλὰ μετὰ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ συναπολέσθη καὶ χειρόγραφον τῆς Ἠθικῆς, τὴν ὅποιαν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Χρυσάνθον μετὰ τῶν Ἰνστιτούτων καὶ καταλόγου τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης».

27. «Notice nécrologique sur Nicolas Comnène Papadopoli», *Novelle letterarie de Florence* τ. 1 (1740), σ. 294. Πβ. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 5, Paris 1903, σ. 415-421.

28. Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique...*, ὅ.π., σ. 420. Ὁ τίτλος, ὅπως καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔργα τοῦ Παπαδοπούλου, ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὰ ἐκδοτικὰ ἤθη, στὰ λατινικά. Τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ ἄλλη, διαφορετικὴ ἀπὸ τὰ «Βασιλικά Ἰνστιτούτα», ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο τὸ θεωρῶ ἐξαιρετικὰ ἀπίθανο, δὲν μπορεῖ πάντως νὰ ἀποκλειστεῖ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς βλ. πρὸ κάτω σημ. 32. Πβ. καὶ Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων*, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἐλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821), Ἀθήνα 1868, σ. 475: «Instituta Graeco-latina».

29. Ἡ μήπως θὰ ἔπρεπε νὰ ποῦμε Παπαδόπουλος Κομνηνός; Γιὰ τὴν προβληματικὴ βλ. Βασιλικὴ Μπόμπου-Σταμάτη, *Οἱ «ἐπιστολιμαῖες πραγματεῖες»...*, ὅ.π., σ. 11 καὶ σημ. 2. Ὁ Παπαδόπουλος ὑπογράφει πάντως καὶ ὡς Quintus Sektanus Pamphilus Nepos. Βλ. Θωμᾶς Ι. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800). Παράρτημα. Προσθήκαι-συμπληρώσεις-διορθώσεις*, Ἀθήνα 1986, ἀρ. 504, σ. 190-191. Ὁ ἴδιος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*. Ἀλφαβητικὴ καὶ χρονολογικὴ ἀνακατάταξις, Ἀθήνα 1984, σ. 344.

στή Νεοελληνική Φιλολογία. Καθηγητής τοῦ κανονικοῦ δικαίου στο Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας γιά περίπου πενήντα χρόνια,³⁰ εἶναι περισσότερο γνωστός στοὺς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου γιά τὴ βιογραφία, ἀκριβέστερα γιά τὸ μυθιστόρημα τῆς ζωῆς, τοῦ συντάκτη τῆς «Ἐξαβίβλου» Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου.³¹ Δάσκαλος τοῦ Χρυσάνθου Νοταρά, θὰ τὸν διδάξει ἐκτὸς ἀπὸ κανονικὸ δίκαιο, τὶς «Εἰσηγήσεις» τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1699 ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου ἔτους.³² Εἶναι αὐτὸς λοιπὸν ὁ καθηγητὴς τῆς φημισμένης Νομικῆς Σχολῆς τῆς Πάδοβας, ὅχι τῆς Κωνσταντινούπολης ὅπως ὁ πρῶτος Θεόφιλος, ἕνας «τρίτος Θεόφιλος» (ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα «δεύτερος»), ἐκεῖνος ποὺ θὰ συγγράψει μία ἐξήγηση τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ ἑλληνικά, ἡ ὁποία θὰ ἐμπλουτίσει τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μετέπειτα πατριάρχη Ἱεροσολύμων.³³ Καὶ ἂν ἡ χρῆση τῶν

30. Γιά τὴν ἀκαδημαϊκὴ σταδιοδρομία τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Ἀριστείδης Π. Στεργέλλης, *Τὰ δημοσιεύματα τῶν Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας τὸν 17ο καὶ 18ο αἰ.*, Ἀθήνα 1970, σ. 32-33. Βιογραφικὲς πληροφορίες καὶ τὴ σχετικὴ προγενέστερη βιβλιογραφία παραθέτει ὁ Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700)*. Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς μορφωτικῆς πολιτικῆς τοῦ Βατικανοῦ, Θεσσαλονίκη 1980, ἀρ. 552, σ. 630-633. Γιά τὸ οἰκογενειακὸ περιβάλλον τοῦ Παπαδοπούλου βλ. Alfred Vincent, *Zuanne Papadopoli, L' Occio (Time of Leisure)*, Venice 2007, σ. 24-28.

31. Τὶς ἐπινοήσεις τοῦ Παπαδοπούλου ἔχει περιγράψει ἀναλυτικὰ ὁ Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, *Κωνσταντῖνου Ἀρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Ἀθήνα 1971, σ. κβ'-κζ'. Βλ. πρόσφατα Ὁ ἴδιος, «Μάξιμος Μαργούνιος, Ἐπίσκοπος Κυθήρων: Μία προσέγγιση ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου», στο *Η' Διεθνὲς Πανόσιο Συνέδριο (Χώρα Κυθήρων, 21-25 Μαΐου 2006)*, Πρακτικά, τ. 2Β (Θεσμοὶ – Λαογραφία), Ἀθήνα 2009, σ. 155-157.

32. «Ἐδιδάχθη τὰ παρόντα Ἰνστιτούτα διὰ φωνῆς τοῦ σοφωτάτου ἡμετέρου διδασκάλου καὶ ἀββᾶ ἐκλάμπρου κυρίου Νικολάου Παπαδοπούλου Κομνηνοῦ ἐν Παταβίῳ 1699 ὁκτ. ἐβδόμη κατ' ἡμᾶς», διαβάζουμε σὲ σημεῖωμα τοῦ Χρυσάνθου στο τελευταῖο φύλλο τοῦ χφ ΜΠΤ 447. Βλ. Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη...*, ὁ.π., τ. 4, Ἀγία Πετρούπολη 1899 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σ. 420 ὅπου καὶ περιγραφὴ τοῦ κώδικα. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρά *Προθεωρία...*», ὁ.π., σ. 194-195. Τὸ ἔργο, γραμμμένο πιθανότατα καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο, εἶναι μία διδακτικὴ ἐπεξεργασία τῶν «Εἰσηγήσεων» στὰ λατινικά, καὶ θὰ χρησίμευσε προφανῶς ὡς τὸ ἄμεσο πρότυπο γιά τὴ συγγραφὴ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων». Ὁ ἄγνωστος συντάκτης τῆς νεκρολογίας τοῦ Παπαδοπούλου θὰ θεώρησε, λανθασμένα, ὅτι τὰ δύο ἔργα ταυτίζονται καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποίησε τὴν ἔκφραση «Institutiones Graeco-Latinae». Ποιὰ εἶναι ἡ ἀκριβὴς σχέση τῶν δύο ἔργων μένει νὰ διαπιστωθεῖ.

33. Γιά τὴν πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ Χρυσάνθου, ποὺ ἀποτελέσε καὶ τὸν πυρῆνα τῆς συλλογῆς τῶν χειρογράφων τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου στὴν Κωνσταντι-

ὄρων «προθεωρία»³⁴ καὶ «Βασιλικὰ»³⁵ ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ Παπαδόπουλο, ἤδη στὴν ἐναρκτήρια φράση τοῦ ἔργου του, ὑποδηλώνει στενὴ συγγένεια μὲ τὸ ἀντίστοιχο πόνημα τοῦ Θεοφίλου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ «Βασιλικὰ Ἰνστιτούτα» ἀποτελοῦν ἓνα πρωτότυπο κείμενο, ἓνα ἀξίολογο τεκμήριο τῆς νομικῆς παιδείας καὶ τῆς πρόσληψης τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου, τὸ ὁποῖο στάλθηκε ἀπὸ τὴν Πάδοβα στὴν Κωνσταντινούπολη³⁶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀλλὰ γιὰ ποιὸ λόγο ὁ Κομνηνὸς Παπαδόπουλος νὰ γράφει καὶ νὰ ἀποστείλει, τὴν ἀνοιχτὴ τοῦ 1706, στὸν πρῶτον μαθητὴ του, ἓνα εἰσαγωγικὸ νομικὸ βοήθημα, παρόμοιο μὲ τὸ ἔργο ποὺ εἶχε χρησιμοποίησει γιὰ νὰ τὸν διδάξει στὴν Ἰταλία;

IV

Λίγα χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὶς σπουδὲς του στὴν Πάδοβα, τὴν αὐγὴ τοῦ 18ου αἰώνα, ὁ λόγιος μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης καὶ ἀργότερα πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρῦσανθος Νοταρὰς φιλοδοξεῖ νὰ κωδικοποιή-

νοῦπολη ποὺ ἔχει διασωθεῖ, βλ. Πηνελόπη Στάθη, *Χρῦσανθος Νοταρὰς...* (σημ. 23), σ. 228-229.

34. Γιὰ τὴν εἰδικὴ σημασίαν τῆς λέξης στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris...*, ὁ.π., σ. xii-xiii. Πβ. καὶ Ἰωάννης Μ. Σόντης, «Τὸ πρόβλημα τῆς γενέσεως...», ὁ.π., (σημ. 9), σ. 475 σημ. 187. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς εἰσαγωγῆς χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο ἀλλὰ καὶ τὸν Νοταρά, ὅπως ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη, στὸ «Σύνταγμα κατὰ Στοιχεῖον» καὶ τὸν Ἀρμενόπουλο στὴν «Ἐξάβιβλος».

35. Ὡς «Βασιλική» εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν πρώτη λέξη («Βασιλικῆς μεγαλοφροσύνης ἐστίν») ἡ ἀπόδοση στὰ ἑλληνικὰ τῆς constitutio Imperatoriam maiestatem, τῆς κυρωτικῆς δηλαδὴ διάταξης τῶν ἰουστινιάνειων «Εἰσηγήσεων». Χρονολογεῖται τὸν 6ο αἰώνα καὶ φαίνεται ὅτι προστέθηκε στὸ ἔργο τοῦ Θεοφίλου λίγα χρόνια μετὰ τὴ συγγραφὴ του. Βλ. Jan H. A. Lokin – Roos Meijering – Bernard H. Stolte – Nicolaas van der Wal, *Theophili antecessoris...*, ὁ.π., σ. xxvi-xxvii καὶ 950-955.

36. Γιὰ τὶς ἔντυπες ἐκδόσεις τῶν νομικῶν ἔργων ποὺ ἀποδεδειγμένα πέρασαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα ὡς τὸ 1744 βλ. Konstantin G. Pitsakis, «Leunclavius Neo-Graecus», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), 234-243· Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «“Τὰ Βασιλικὰ” (ἐκδ. Fabrotus) στὴν Κωνσταντινούπολη», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 19 (1993), 330-332· Ὁ ἴδιος, «Ἐντυπες ἐκδόσεις νομικῶν πηγῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Συναγωγὴ δεύτερη», *Ὁ Ἑρμιστὴς* 26 (2007), 5-21· Γιώργος Ε. Ροδολάκης, «“Ὑστερον δὲ τὴν βίβλον τετυπωμένην εὐρόντες...”· Ἡ μεταβυζαντινὴ πορεία τοῦ Νόμου Ροδίων Ναυτικοῦ καὶ ἡ ἐκδοσις τοῦ Ius Graeco-Romanum τοῦ J. Leunclavius», στὸ *Πνεύματος Δώρημα Γεωργίῳ Π. Νάκῳ* [Νόμος 13], Θεσσαλονίκη 2010, σ. 399-413.

σει σέ ἓνα ἐγχειρίδιο τίς τότε ὑπάρχουσες νομικὲς γνώσεις, νὰ δώσει μία συνολικὴ εἰκόνα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ὅπως αὐτὴ διαμορφώθηκε ἀπὸ τοὺς ρωμαίους καὶ ἑλληνες νομικούς. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ ἀναλάβει τὴ σύνταξη τῆς πραγματείας «Προθεωρία εἰς τοὺς νόμους», ἔργο πού ἐξακολούθησε νὰ ἐπιμελεῖται ὡς τὸ 1722 καὶ δὲν ἐξέδωσε ποτέ. Σὲ αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἔργο ὁ Χρυσάνθος θὰ ἐπαναλάβει, μὲ τὴν ἴδια σχεδὸν φρασεολογία, τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Θεοδοσιανὸ Κώδικα³⁷ καὶ τίς νομοθετικὲς πρωτοβουλίες τοῦ Ἰουστινιανοῦ³⁸ πού διαβάσαμε στὴν Εἰσαγωγὴ τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων». Ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο θὰ ἀντλήσει γιὰ νὰ περιγράψει τὴ διαίρεση τοῦ Πανδέκτη,³⁹ τὰ ἴδια λόγια, τὰ λόγια τοῦ δασκάλου του, θὰ ἐπαναλάβει γιὰ νὰ περιγράψει τὰ «Ἰνστιτούτα» τοῦ «πρώτου Θεοφίλου»,⁴⁰ ἀλλὰ καὶ τὰ «Ἰνστιτούτα» τοῦ φανταστικοῦ, ἐπινοημένου «δεύτερου Θεοφίλου».⁴¹

37. Βλ. Πηνελόπη Στάθη, «Χρυσάνθου Νοταρᾶ *Προθεωρία...*», ὁ.π., σ. 264 στ. 4-20: «Ἐρχομαι εἰς τὸν πολιτικὸν κοινὸν νόμον, ὅπου ἰσχύει καὶ εἰς τὸ γένος μας καὶ εἶναι κοινὸς εἰς ὅλους τοὺς χριστιανούς, καθὼς εἴπαμεν ἀνωτέρω. Τοῦτος λοιπὸν ὁ νόμος πρὸ τοῦ μεγάλου Θεοδοσίου ἦτον διεσπαρμένος χωρὶς σύνταγμα· πρῶτος δὲ ὁ Θεοδόσιος καταστήσας εἰς εἰρήνῃν τὸν ῥωμαϊκὸν κόσμον, ἔδωκεν εἰς σοφοὺς νομικοὺς ἔνταλμα καὶ βοήθειαν νὰ συντάξωσι βιβλίον ἐκ τῶν σποράδην νόμων καὶ οὕτως ἐσυντάχθη ὁ Κῶδιξ τοῦ Θεοδοσίου, εἰς βιβλία καὶ τίτλους διηρημένος (...). τοῦτους γὰρ μόνον ἔχει ὁ τοῦ Θεοδοσίου Κῶδιξ, ὁ ὁποῖος σώζεται τυπωμένος, ἀλλὰ δὲν ἱστορεῖται ἀπ' ἡμῶν, ὅτι ἀθετήθη ὀλίγον ὕστερον ὡς ἑλλιπὴς ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανόν, ὅπου ἐπαράτησε νὰ μὴ εἶναι πλέον εἰς χρῆσιν ἄλλο σύνταγμα νόμων πολιτικῶν κοινῶν παρὰ τὸ ἐδικόν του». Πβ. σημ. 4.

38. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 264 στ. 21 – σ. 265 στ. 3: «Ὁ οὖν Ἰουστινιανὸς (...) ὅτι ἔβλεπε τὸν τοῦ Θεοδοσίου Κώδικα ἑλλιπῆ, ἤρχισεν ἀπὸ τοῦτον καὶ συνέταξεν ἓνα νέον Κώδικα, τὸν ὁποῖον ὁμοῦς ὀλίγον ὕστερον ἀπεκύρωσε καὶ ἠφάνισεν, (...) ἀποφάσισε νὰ κάμῃ ἓνα τεῦχος τέλειον νόμου (...), πρῶτον ἐσύνταξεν τὸ Δίγεστον ἢ τὰ Δίγεστα». Πβ. σημ. 5.

39. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 265 στ. 17-21: «Διαιροῦνται τὰ Δίγεστα εἰς τρεῖς τόμους. Ὁ πρῶτος λέγεται Δίγεστον παλαιόν, ὅτι ἐστάθη τὸ πρῶτον τεῦχος τῶν νόμων ὅπου ἐγένη ἀπὸ τοὺς νομικοὺς κατὰ τὸ ἔνταλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ὁ δεῦτερος λέγεται Ἰνφορτιᾶτον, ἡγουν ἐπισχυρωμένον, ὅτι ἰσχυρώνει τὸν πρῶτον τόμον. Ὁ τρίτος λέγεται Δίγεστον νέον, ὅτι ἐστάθη ἢ ἐσχάτη συλλογὴ τῶν Διγέστων». Πβ. σημ. 6.

40. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 17-24: «Ἐδιόρθωσε τὸ πρῶτον εὐθὺς ὁ Ἰουστινιανὸς μὲ τὸ νὰ προστάξῃ τὸν νομικὸν Θεόφιλον νὰ κάμῃ ἓνα νομικὸν σύνταγμα εἰς τὸ ὁποῖον νὰ βάλῃ τὰς ἀρχὰς τοῦ νόμου καὶ νὰ τὰς κάμῃ οὕτω γνωστάς, ὥστε σπουδάζοντας οἱ νέοι τοῦτο τὸ σύνταγμα καὶ καταμαθόντες το, νὰ καταλαμβάνουν εὐθὺς τὰ παλαιὰ καὶ σκοτεινὰ τῶν Διγέστων. Τοῦτο τὸ σύνταγμα ὠνομάσθη Ἰνστιτούτα, τουτέστιν αὐτοκρατορικὴ ἢ βασιλικὴ διδασκαλία τῶν νόμων. Ἐγράφη δὲ καὶ αὐτὴ λατινικά, καθὼς ὅλον τὸ σύνταγμα τῶν Διγέστων...». Πβ. σημ. 8.

41. Βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 268 στ. 24-28: «(...) οὕτω καὶ τὰ Ἰνστιτούτα ἔγιναν ἑλληνικά

Είναι συνεπώς εύλογο να υποθέσουμε ότι ο Χρυσάνθος ζήτησε από τον νομομαθή καθηγητή του να γράψει για χάρη του στα έλληνικά μία «εκσυγχρονισμένη» έρμηνεία των ιουστινιάνειων «Εισηγήσεων», προκειμένου να την χρησιμοποιήσει για τη σύνταξη της δικής του «Προθεωρίας εις τους νόμους». Ο Κομνηνός Παπαδόπουλος ανταποκρίθηκε στην παράκληση του αγαπημένου του μαθητή και για το λόγο αυτό συνέταξε και απέστειλε σε αυτόν τα «Βασιλικά Ίνστιτούτα». Και είναι, ασφαλώς, ή βιβλιοθήκη του Χρυσάνθου στην Κωνσταντινούπολη, ή πηγή από όπου αντιγράφεται το χειρόγραφο υπ. αρ. 59 του ΕΦΣΚ για να περιέλθει κατόπιν στην κατοχή του Ήρακλείας Μεθόδιου, σύμφωνα με τα κτητορικά σημειώματα που διασώζονται στο χειρόγραφο.⁴² Ο Μεθόδιος εκλέχθηκε μητροπολίτης Ήρακλείας στις 6 Νοεμβρίου 1760 και άσκησε τα αρχιερατικά του καθήκοντα ως το 1794.⁴³ Ήταν άνιψιός και διάδοχος του Γερασίμου, στον οποίο οφείλουμε την «έπίσημη» δημόδη μετάφραση της «Εξαβίβλου» το 1744 από τον Αλέξιο Σπανό.⁴⁴ Είναι πολύ πιθανό, κατὰ

με παραφράσεις κατωμέναις από πολλούς και μάλιστα από ένα άλλον Θεόφιλον πολίτην, όπου ήκμασεν εις τὸν καιρὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία καὶ ἐτυπώθη». Πβ. σημ. 9. Για το ότι το ΜΠΤ 449 αποτέλεσε πιθανή πηγή για τη συγγραφή της «Προθεωρίας εις τους νόμους» βλ. Στο ίδιο, σ. 195.

42. Δημήτριος Μ. Σάρρος, «Κατάλογος...», ό.π., σ. 173. Πβ. καὶ Paul Moraux, *Bibliothèque...*, ό.π., σ. 92. Τὸν Μάρτιο τοῦ 1833 τὸ χειρόγραφο βρέθηκε στὰ χέρια τοῦ Ἰωάννη Παναγιώτου, δασκάλου ἀπὸ τὴ Νάουσα, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι διέθετε ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Σὲ κτητορικὸ τοῦ σημείωμα, σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Ἀργυρουπόλεως τοῦ Πόντου ποὺ σώζονται σήμερα στὴ Βιβλιοθήκη «Κυριακίδης» τῆς Λέσχης Ποντίων Νάουσας, διαβάζουμε χαρακτηριστικά: «Ἐκ τῶν τοῦ Ἰωάννου Παναγιώτου τοῦ δασκάλου τοῦ Ναουσαίου καὶ τόδε». Πβ. στὸν ἰστότοπο <http://invenio.lib.auth.gr/record/124653>. Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Ἰωάννης Παναγιώτου δίδαξε στὴ Νάουσα τὸ 1817 μᾶς μεταφέρει ὁ Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (ἐλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τ. 1, Ἀθήνα 1936, σ. 135.

43. Βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν Μεθόδιο παραδίδει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς ἐκ Λέρου ἀρχιερεῖς τῆς Ήρακλείας», *Θρακικά* 5 (1934), 24-28.

44. Γι' αὐτὴν τὴν ἀπόδοση τῆς “Εξαβίβλου” στὴ δημόδη καὶ τὸν ρόλο τοῦ Γερασίμου βλ. Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, «Ἡ μεταβυζαντινὴ Θράκη στὶς ἀπαρχὲς τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἱστορίας», στὸ *Μεταβυζαντινὴ Θράκη (ΙΕ-ΙΘ' αἰ.)*. *Πρακτικὰ 3ου Διεθνοῦς Συμποσίου Θρακικῶν Σπουδῶν*, Κομοτηνὴ 2005, σ. 255-267 καὶ τὴν ἐκεῖ ἀναφερόμενη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Δημήτρης Γ. Ἀποστολόπουλος, «Ἕνας Ἀρμενόπουλος ποὺ ἦταν σὲ ἀφάνεια. Μία, ἀκόμα, ἀθησαύριστη ἀπόδοση τῆς “Εξαβίβλου” στὴ δημόδη (ante 1741)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 42 (2010), 221-235.

τῇ γνώμῃ μου, πρῶτος κάτοχος τοῦ χειρογράφου νὰ ἦταν ὁ θεῖος τοῦ Μεθοδίου Γεράσιμος, ὁ ὁποῖος διατηροῦσε ἄριστες σχέσεις μὲ τὸν Χρύσανθο, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ μία ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς ἐκεῖνον.⁴⁵ Ὁ Μεθόδιος πάλι εἶχε συμβάλει ἀποφασιστικά στὴ λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς σχολῆς τῆς Λέρου καὶ ἴσως αὐτὸ ἐξηγεῖ τὴν παρουσία τοῦ χειρογράφου τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» στὴν Πάτμο.⁴⁶

V

Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα ἀφανὲς ἔργο, ἐνὸς συγγραφέα μὲ περισσότερες ἀπὸ μία ταυτότητες· παρότι τὸ κύριο χαρακτηριστικό του γνώρισμα εἶναι οἱ πολλαπλές, λεπτομερεῖς, μὲ κάθε δυνατὴ ἀκρίβεια, ἀναφορές καὶ παραπομπές σὲ «συγγραφεῖς ποὺ ποτὲ δὲν ὑπῆρξαν, σὲ βιβλία ποὺ ποτὲ δὲν γράφθηκαν, σὲ γεγονότα ποὺ ποτὲ δὲν συνέβησαν»,⁴⁷ στὴν περίπτωση αὐτῇ ὑπάρχει τὸ κείμενο, τὰ τρία, τουλάχιστον, χειρόγραφα, ποὺ τὸ διασώζουν. Μία στοιχειωδῶς συστηματικὴ μελέτη θὰ ἄρχιζε ἀπὸ τὴν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ καὶ ἄλλων χειρογράφων (ἢ τυχὸν ἐντύπων ἐκδόσεων) τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» σὲ Ἀρχεῖα ἢ Βιβλιοθηκὲς τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Θὰ εἶχε ὡς στόχο νὰ ἐντάξει τὸ ἔργο στὸ σύνολο τῆς διδασκαλίας τοῦ κρητικοῦ λογίου (μία βιογραφία του, στηριγμένη στὰ «πραγματικά») γεγονότα τῆς ζωῆς του, μένει ἀκόμα νὰ γραφτεῖ). Θὰ προχωροῦσε, στὴ συνέχεια, σὲ μία ἐκδοση μὲ ἐκτενὴ σχολιασμό τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ἡ ὁποία θὰ ἀποκάλυπτε τίς πηγές,⁴⁸ τίς ὀφειλὲς ἀλλὰ

45. Τὴν ἐπιστολὴ δημοσιεύει ὁ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, «Πέντε συγγενεῖς...», ὁ.π., σ. 22. Χρονολογεῖται στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1727. Πβ. καὶ Πηνελόπη Στάθη, *Χρύσανθος Νοταρὰς...* (σημ. 23), σ. 262.

46. Γιὰ τὸν Μεθόδιο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὴν ἐλληνικὴ σχολὴ τῆς Λέρου βλ. Στὸ ἴδιο, σ. 27. Στὸ χειρόγραφο τῆς Πάτμου (φ. 1^ρ-3^ρ), ὅπως καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου τῆς Κωνσταντινούπολης (σ. ἀ'-γ') προτάσσεται ἕνας «Πίναξ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων», ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὰ κεφάλαια τοῦ ΜΠΤ 449, τὰ ὁποῖα καὶ παραθέτω στὸ παράρτημα τῆς παρούσας μελέτης.

47. Τὴν ἔκφραση δανείζομαι ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Γ. Πιτσάκη, «Μάξιμος Μαργούνιος...» (σημ. 31), σ. 156.

48. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Dieter Simon, «Handschriftenstudien...» (σημ. 2), σ. 347: «Welchen Text er seinen Exegesen zugrundelegte, müßte bei sorgfältiger Prüfung seiner Arbeit ermittelt werden können—vielleicht war es eine der editiones tripartitae (Institutionen, Theophilus und versio latina dazu) des Gothofred».

καὶ τὶς ἐπινοήσεις τοῦ εὐφάνταστου Παπαδοπούλου, καὶ θὰ ἀναδείκνυε τὴν ἐπίδραση τοῦ ἔργου, ποῦ, τουλάχιστον στὴν «Προθεωρία εἰς τοὺς Νόμους» τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἐμφανὴς καὶ ἄμεση. Καὶ αὐτὰ θὰ ἦταν, ἴσως, μόνο ἡ ἀρχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Παραθέτω τοὺς τίτλους περιεχομένων τῶν «Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων» ποὺ παραδίδει τὸ χειρόγραφο ΜΠΤ 449. Στὴ δεξιά στήλη σημειώνω τὸν ἀριθμὸ τοῦ φύλλου στὸ ὁποῖο ἀναγράφεται ὁ τίτλος. Διορθώνω σιωπηρὰ τὴν ὀρθογραφία καὶ ἀποκαθιστῶ τὴ στίξη.

Τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων Βίβλος Α΄

<i>Τίτλος α΄. Περὶ Δικαιοσύνης καὶ Δικαίου.</i>	2 ^ο
<i>Τίτλος β΄. Περὶ τοῦ φυσικοῦ, ἐθνικοῦ καὶ πολιτικοῦ Δικαίου.</i>	3 ^ο
<i>Τίτλος γ΄. Περὶ δικαίου τῶν προσώπων.</i>	6 ^ο
<i>Τίτλος δ΄. Περὶ [[ἐλευθερίων ἐνφυῶν]] ἐνγενῶν.</i>	6 ^ο
<i>Τίτλος ε΄. Περὶ ἀπελευθέρων.</i>	7 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Ἐκ τινων αἰτιῶν ἐλευθεροῦν οὐκ ἔξεστι.</i>	8 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Περὶ νόμου Φουσίου Κανινίου ἀναιρέσεως.</i>	9 ^ο
<i>Τίτλος η΄. Τινὲς ἰδίον ἢ ἀλλοτρίου δικαίου εἰσί.</i>	10 ^ο
<i>Τίτλος θ΄. Περὶ πατρικῆς ἐξουσίας.</i>	10 ^ο
<i>Τίτλος ι΄. Περὶ γάμων.</i>	12 ^ο
<i>Τίτλος ια΄. Περὶ νύμφεσι.</i>	14 ^ο
<i>Τίτλος ιβ΄. Ποίοις τρόποις τὸ ὑπεξούσιον λύεται.</i>	16 ^ο
<i>Τίτλος ιγ΄. Περὶ ἐπιτροπῶν.</i>	17 ^ο
<i>Τίτλος ιδ΄. Τίνες δίδοσθαι ἐν ταῖς διαθήκαις ἐπίτροποι δύνανται.</i>	17 ^ο
<i>Τίτλος ιε΄. Περὶ νομίμων τῶν ἐκ πατρὸς συγγενῶν ἐπιτροπεύσεως.</i>	18 ^ο
<i>Τίτλος ις΄. Περὶ ἀρχῆς ἐλαττουμένης.</i>	19 ^ο
<i>Τίτλος ιζ΄. Περὶ νομίμων πατρῶνων ἐπιτροπεύσεως.</i>	19 ^ο
<i>Τίτλος ιη΄. Περὶ νομίμων γονέων ἐπιτροπεύσεως.</i>	20 ^ο
<i>Τίτλος ιθ΄. Περὶ τεθαῶν ἐπιτροπῆς.</i>	20 ^ο
<i>Τίτλος κ΄. Περὶ Ἀττιλιανοῦ ἐπιτρόπου, καὶ τοῦ ἐκ τοῦ νόμου Ἰουλίου καὶ Τιτίου διδομένου.</i>	20 ^ο

<i>Τίτλος α΄. Περὶ αὐθεντίας ἐπιτρόπων.</i>	21 ^ο
<i>Τίτλος β΄. Τίσι τρόποις διαλύεται ἡ ἐπιτροπή.</i>	22 ^ο
<i>Τίτλος γ΄. Περὶ κουρατέρων.</i>	23 ^ο
<i>Τίτλος δ΄. Περὶ τῆς ἐγγύης τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατέρων.</i>	24 ^ο
<i>Τίτλος ε΄. Περὶ παραιτήσεως τῶν ἐπιτρόπων καὶ κουρατέρων.</i>	25 ^ο
<i>Τίτλος ς΄. Περὶ ὑπόπτων ἐπιτρόπων καὶ κουρατέρων.</i>	26 ^ο
<i>Τέλος τῆς α΄ βίβλου.</i>	27 ^ο

Βίβλος Β΄ τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α΄. Περὶ πραγμάτων διαιρέσεως.</i>	29 ^ο
<i>Τίτλος β΄. Περὶ πραγμάτων σωματικῶν καὶ ἀσωμάτων.</i>	38 ^ο
<i>Τίτλος γ΄. Περὶ δουλείας ἀγρῶν ἀστείων τε καὶ ἀγροίκων.</i>	38 ^ο
<i>Τίτλος δ΄. Περὶ χρήσεως καρπῶν.</i>	40 ^ο
<i>Τίτλος ε΄. Περὶ χρήσεως καὶ οἰκίσεως.</i>	41 ^ο
<i>Τίτλος ς΄. Περὶ τῶν ἐν χρήσει λαβῶν καὶ μακροῦ χρόνου διακατοχῶν.</i>	42 ^ο
<i>Τίτλος ζ΄. Περὶ δωρεῶν.</i>	45 ^ο
<i>Τίτλος η΄. Τίσιν ἐκποιεῖν ἔξεστιν, ἢ οὐκ.</i>	47 ^ο
<i>Τίτλος θ΄. Διὰ ποίων προσώπων ἡμῖν προσπορίζεται.</i>	48 ^ο
<i>Τίτλος ι΄. Περὶ διαθηκῶν καταστάσεως.</i>	49 ^ο
<i>Τίτλος ια΄. Περὶ στρατιωτικῆς διαθήκης.</i>	52 ^ο
<i>Τίτλος ιβ΄. Τίνες οὐ συγχωροῦνται διαθήκας ποιεῖν.</i>	53 ^ο
<i>Τίτλος ιγ΄. Περὶ ἀποκληρίας παίδων.</i>	54 ^ο
<i>Τίτλος ιδ΄. Περὶ τῆς τῶν κληρονόμων καταστάσεως.</i>	57 ^ο
<i>Τίτλος ιε΄. Περὶ χωρικῆς ὑποκαταστάσεως.</i>	59 ^ο
<i>Τίτλος ις΄. Περὶ ὀρφανικῆς ὑποκαταστάσεως.</i>	60 ^ο
<i>Τίτλος ιζ΄. Ποίοις τρόποις αἱ διαθήκαι ἀκυροῦνται.</i>	63 ^ο
<i>Τίτλος ιη΄. Περὶ ἀτάκτου διαθήκης.</i>	64 ^ο
<i>Τίτλος ιθ΄. Περὶ κληρονόμων ποιότητος καὶ διαφορᾶς.</i>	66 ^ο
<i>Τίτλος κ΄. Περὶ ληγάτων.</i>	68 ^ο
<i>Τίτλος κα΄. Περὶ ἀφαιρέσεως τῶν ληγάτων καὶ μεταφορᾶς.</i>	74 ^ο
<i>Τίτλος κβ΄. Περὶ νόμον Φαλκιδίου.</i>	75 ^ο
<i>Τίτλος κγ΄. Περὶ τῶν ἐν πίστει καταλιμπανομένων ἥτοι φιδεϊκομ- μίσσων καὶ περὶ τοῦ Τρεβελλιανείου θεσπίσματος.</i>	76 ^ο
<i>Τίτλος κδ΄. Περὶ μερικῶν πραγμάτων διὰ φιδεϊκομμίσσου καταλιμπανομένων.</i>	78 ^ο
<i>Τίτλος κε΄. Περὶ κωδικέλλων.</i>	79 ^ο

Βίβλος Γ' των Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α'. Περὶ κληρονομιῶν τῶν ἐξ ἀδιαθέτου προσφερομένων.</i>	81 ^r
<i>Τίτλος β'. Περὶ νομίμου τῶν κατὰ ἀρξενογονίαν διαδοχῆς.</i>	84 ^r
<i>Τίτλος γ'. Περὶ συγκλήτου δόγματος τοῦ Τερτουλλιανείου.</i>	85 ^v
<i>Τίτλος δ'. Περὶ συγκλήτου δόγματος Ὀρφιτινιανείου.</i>	87 ^r
<i>Τίτλος ε'. Περὶ διαδοχῆς τῶν κατὰ θηλυγονίαν.</i>	87 ^v
<i>Τίτλος ς'. Περὶ βαθμῶν συγγενείας.</i>	88 ^v
<i>Τίτλος ζ'. Περὶ συγγενείας δούλων.</i>	88 ^v
<i>Τίτλος η'. Περὶ διαδοχῆς ἀπελευθέρων.</i>	89 ^r
<i>Τίτλος θ'. Περὶ προσκυρώσεως ἀπελευθέρων.</i>	90 ^v
<i>Τίτλος ι'. Περὶ τῆς τῶν ὑπαρχόντων διαδοχῆς ἥτοι διαδοχῆς πρατωρίας.</i>	91 ^r
<i>Τίτλος ια'. Περὶ προσπορισμοῦ διὰ νόθεσίαν αὐτεξουσίον.</i>	93 ^v
<i>Τίτλος ιβ'. Περὶ τοῦ ὅτι τῇ τῶν ἐλευθεριῶν αἰτία τὰ πράγματα προσκυροῦνται.</i>	94 ^v
<i>Τίτλος ιγ'. Περὶ διαδοχῶν ὑφαιρεθεισῶν τῶν γινομένων ἐκ πραγ- μάτων διαπράσεως καὶ θεσπίσματος Κλαυδιανοῦ.</i>	95 ^v
<i>Τίτλος ιδ'. Περὶ ἐνοχῶν.</i>	96 ^r
<i>Τίτλος ιε'. Τίσι τρόποις ἡ ἐν πράγμασι συναλλάττεται ἐνοχή.</i>	96 ^v
<i>Τίτλος ις'. Περὶ τῆς ἐν λόγοις ἐνοχῆς.</i>	100 ^r
<i>Τίτλος ιζ'. Περὶ δύο ῥέων στιπουλάνδων καὶ προμιστένδων ἥτοι περὶ δύο ἐπερωτώντων καὶ ὁμολογούντων.</i>	102 ^r
<i>Τίτλος ιη'. Περὶ ἐπερωτήσεως δούλων.</i>	103 ^r
<i>Τίτλος ιθ'. Περὶ διαιρέσεως ἐπερωτήσεων.</i>	104 ^r
<i>Τίτλος κ'. Περὶ ἀχρησίμων ἐπερωτήσεων.</i>	105 ^r
<i>Τίτλος κα'. Περὶ ἐγγνητῶν.</i>	107 ^v
<i>Τίτλος κβ'. Περὶ τῆς ἐν γράμμασιν ἐνοχῆς.</i>	108 ^v
<i>Τίτλος κγ'. Περὶ συναινετικῆς ἐνοχῆς.</i>	109 ^r
<i>Τίτλος κδ'. Περὶ ἀγορασίας καὶ πράσεως.</i>	109 ^v
<i>Τίτλος κε'. Περὶ μισθώσεως καὶ ἐκμισθώσεως.</i>	110 ^v
<i>Τίτλος κς'. Περὶ κοινωνίας.</i>	112 ^v
<i>Τίτλος κζ'. Περὶ ἐντάλματος.</i>	114 ^r
<i>Τίτλος κη'. Περὶ ἐνοχῆς ὡσανεὶ ἀπὸ συναλλάγματος.</i>	115 ^v
<i>Τίτλος κθ'. Διὰ ποίων ἡμῖν προσώπων ἡ ἐνοχή ἐπιζητεῖται.</i>	116 ^v
<i>Τίτλος λ'. Τίσι τρόποις ἡ ἐνοχή λύεται.</i>	117 ^r

Βίβλος <ος> Δ' τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων

<i>Τίτλος α'. Περὶ ἐνοχῶν τῶν ἀπὸ ἁμαρτίας φνομένων.</i>	118 ^ο
<i>Τίτλος β'. Περὶ τῶν βίᾳ τὰ ἀλλότρια ἀρπαζόντων.</i>	120 ^ο
<i>Τίτλος γ'. Περὶ νόμον Ἀκουιλίου.</i>	121 ^ο
<i>Τίτλος δ'. Περὶ ὕβρεως.</i>	122 ^ο
<i>Τίτλος ε'. Περὶ ἐνοχῶν ὥσανεὶ ἀπὸ ἁμαρτίας φνομένων.</i>	124 ^ο
<i>Τίτλος ς'. Περὶ ἀγωγῶν.</i>	125 ^ο

<i>Τέλος τῶν Βασιλικῶν Ἰνστιτούτων.</i>	129 ^ο
---	------------------

ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ

S u m m a r y

THE «ROYAL INSTITUTES» (1706)

An Unknown Work of Nikolaos Komnenos Papadopoulos and its Diffusion

Three 18th-century manuscripts –Patmiacus gr. 361, Metochion [monastery dependency] of the Holy Sepulchre of Constantinople 449 and Greek Philological Society of Constantinople [Türk Tarih Kurumu] 59–undoubtedly contain the same unpublished text, namely the «Royal Institutes». The «Royal Institutes» is a didactical explanation in Greek of the Justinian «Institutes». In this paper, we propose that its author was Nikolaos Komnenos Papadopoulos, a Cretan professor at the law school of Padua. We also argue that Papadopoulos completed the «Royal Institutes» in the spring of 1706, as requested by his former student and later the Patriarch of Jerusalem, Chrysanthos Notaras. Chrysanthos, in turn, used the «Royal Institutes» as a source for his own compendium, the «Introduction to the Laws».

MARIOS TH. TANTALOS